

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Schild en zwaard van de Oktoberrevolutie. De memoires van Sovjet inlichtingenofficieren 1953-1991

de Jong, B.M.

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

de Jong, B. M. (2004). *Schild en zwaard van de Oktoberrevolutie. De memoires van Sovjet inlichtingenofficieren 1953-1991* Maastricht: Shaker Publishing

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <http://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Inleiding

Dit proefschrift heeft de memoires van Sovjet inlichtingenofficiëren tot onderwerp. De centrale vraag is wat deze memoires aan inzichten opleveren over de geschiedenis, structuur en werkwijze van de KGB en de militaire inlichtingendienst GROe. Impliciet en expliciet komt daarbij de vraag aan de orde of en in welke mate bepaalde memoires betrouwbaar zijn of juist niet. Waar mogelijk worden de versies van bepaalde gebeurtenissen die in memoires worden gegeven met elkaar vergeleken en worden de tegenstrijdigheden en overeenkomsten van de respectieve versies vermeld. In een inleidend hoofdstuk wordt ingegaan op memoires van Sovjet inlichtingenofficiëren in het algemeen en worden een aantal kenmerken van het genre behandeld. In de daarop volgende hoofdstukken wordt een aantal belangrijke thema's besproken die in tal van afzonderlijke memoires aan de orde komen. Daaronder zijn de verhouding tussen de KGB en de CPSU, tussen de KGB en de GROe en de rol van de KGB in Oost-Europa. Als er aanleiding toe is, wordt de strekking van de memoires ook met andere bronnen vergeleken. Dat kunnen memoires van niet-inlichtingenofficiëren zijn of archiefdocumenten, die kort na het einde van de Sovjet Unie in 1991 in de Russische pers zijn gepubliceerd en betrekking hebben op de relatie tussen de KGB en de top van de CPSU. Een aantal van die documenten wordt behandeld in het hoofdstuk dat die relatie als onderwerp heeft. De verschillende memoires worden onderling vergeleken, maar ook afzonderlijk behandeld. In bijlage I worden alle memoires namelijk nog eens apart 'gerecenseerd', voorafgegaan door een korte biografie van de betrokken inlichtingenofficier.

De memoireschrijvers zijn in de praktijk meestal KGB-officiëren, slechts in een enkel geval gaat het om een officier van de GROe. De medewerkers in vaste dienst van de KGB en de GROe om wie het hier gaat, waren officieren met een militaire rang. In het geval van de GROe spreekt dat vanzelf omdat het een militaire organisatie was die onder het ministerie van Defensie van de USSR viel, maar ook binnen de KGB was een militair rangenstelsel van kracht. Een 'civiele' inlichtingen- of veiligheidsdienst, te vergelijken met de Nederlandse BVD en vele andere westerse diensten, waar men uitsluitend ambtelijke rangen kende en geen militaire, was in de Sovjet Unie onbekend.

Toen ik in het begin van de jaren '90 aan dit project begon was het mijn bedoeling voornamelijk de memoires van naar het Westen overgelopen Sovjet inlichtingenofficiëren te behandelen. Zolang de Sovjet Unie bestond konden memoires van officieren van de KGB of de GROe immers om politieke redenen zelden of nooit verschijnen en hadden ze zeker niet de periode na 1953 tot onderwerp die hier centraal staat. Memoires van inlichtingenofficiëren die bijvoorbeeld betrekking hadden op de Grote Vaderlandse Oorlog – de Sovjet benaming voor de Sovjet-Duitse oorlog van 1941-1945 – konden soms verschijnen, maar de historische waarde daarvan was niet bijzonder groot. Pas na het einde van de Sovjet Unie begonnen er door de grotere politieke openheid die daarvan het gevolg was, met grote regelmaat memoires van inlichtingenofficiëren in Rusland te verschijnen. Daarbij ging het om inlichtingenofficiëren die nooit waren overgelopen, maar het Sovjet communisme altijd trouw hadden gediend. Die memoires worden ook hier behandeld. Zij bieden om redenen die verderop aan de orde komen doorgaans een heel ander perspectief op Sovjet inlichtingenoperaties dan de herinneringen van overlopers.

Om het onderwerp van dit proefschrift enigszins in de tijd af te bakenen heb ik het sterfjaar van Stalin, 1953, als uitgangspunt genomen bij de beslissing welke memoires in dit proefschrift worden behandeld en welke buiten beschouwing blijven. Stalins dood in maart 1953 was ook voor de inlichtingen- en veiligheidsdienst van de Sovjet Unie, toen nog MGB (Ministerstvo gosudarstvennoj bezopasnosti, 'Ministerie van Staatsveiligheid') geheten, een belangrijk keerpunt. Als uitvloeisel van de strijd om de macht die tussen de opvolgers van de dictator losbrandde, waarbij Lavrenti Beria uiteindelijk het onderspit zou delven, werden belangrijke veranderingen in de structuur en werkwijze van de 'organen van staatsveiligheid' aangebracht. In maart 1954 kwam de KGB tot stand, die zou blijven voortbestaan tot in de herfst van 1991. De officiële naam van de KGB was tot 1978 KGB pri Sovete Ministrov SSSR ('KGB verbonden aan de Ministerraad van de USSR'). Vanaf dat jaar was de officiële benaming KGB SSSR ('KGB van de USSR'). Dat verschil in benaming had in de praktijk geen grote betekenis.

De belangrijkste inlichtingen- en veiligheidsdienst van de Sovjet Unie, de KGB, heeft zoals gezegd tussen 1954 en 1991 onder die naam bestaan. In de periode daarvoor heeft hij diverse naamsveranderingen ondergaan, die in bijlage II afzonderlijk worden genoemd. De functies van die diensten zijn in de periode 1917-1991 in grote lijnen dezelfde gebleven. Om aan te geven dat in een bepaalde passage niet alleen bedoeld wordt op de KGB van na 1954, maar ook op de organisaties die daaraan voorafgingen, is soms sprake van NKVD/KGB of MGB/KGB of van andere combinaties.

Met de datum van Stalins overlijden als uitgangspunt worden er in dit proefschrift memoires behandeld van hen die na maart 1953 bij de KGB of de GROe hebben gediend. Bijkomend criterium is dat zij hun herinneringen minstens voor een deel ook aan die periode hebben gewijd. De memoires van inlichtingenofficieren die uitsluitend betrekking hebben op de periode vóór 1953 – ook al hebben zij in sommige gevallen de Sovjet staat nog na 1953 gediend – komen niet of slechts zijdelings ter sprake. Dat betekent bijvoorbeeld dat de memoires van een bekende overloper als Walter Krivitsky die bij het begin van de Tweede Wereldoorlog in het Westen zijn gepubliceerd, niet uitvoerig zullen worden behandeld. De memoires van Pavel Soedoplatov komen echter wel ter sprake, hoewel aan zijn carrière bij de Sovjet dienst al eind juni 1953 een einde kwam, toen hij min of meer gelijktijdig met Beria werd gearresteerd. Tot die datum werd zijn carrière echter gewoon voortgezet en hij gaat in zijn memoires uitvoerig in op de korte periode na Stalins dood, tot aan zijn arrestatie.

Aan dit proefschrift is een uitgebreide bijlage toegevoegd, waarin de memoires waarom het hier gaat elk afzonderlijk worden besproken. De bespreking van de memoires wordt voorafgegaan door een korte biografie van de betrokken inlichtingenofficier. Het materiaal daarvoor is meestal uit de memoires van de persoon in kwestie afkomstig, tenzij anders vermeld. In dit proefschrift wordt verder vooral in hoofdstuk IV ('De KGB in Oost-Europa') regelmatig verwezen naar de memoires van een aantal Oost-Europese inlichtingenofficieren die tijdens de Koude Oorlog naar het Westen zijn overgelopen en daar vervolgens hun herinneringen hebben gepubliceerd. Die memoires worden niet in de bijlage behandeld, omdat de betrokkenen geen KGB-officieren zijn. Hun memoires vallen buiten het eigenlijke onderwerp van dit proefschrift, al hebben ze er soms duidelijke raakvlakken mee.

Tot slot nog de kwestie van de schrijfwijze van Russische eigennamen. In het algemeen gebruik ik de populaire Nederlandse transcriptie. In het geval van overgelopen officieren van de KGB en de GROe die memoires hebben geschreven

doet zich echter een probleem voor. Zij hebben doorgaans in het Engels gepubliceerd en daarbij als auteursnaam meestal de populaire Engelse transcriptie van hun Russische eigenaam gebruikt. De vraag is of in die gevallen ook de populaire Nederlandse transcriptie moet worden gebruikt. De in 1985 overgelopen Gordijevski (populaire Nederlandse transcriptie) publiceert al sinds jaar en dag als Gordievsky (populaire Engelse transcriptie). Kuzichkin is ook de Engelse transcriptie van iemand die in het Nederlands Koezitsjkin zou heten. Deze oud-KGB'ers zijn in feite geëmigreerd, zij zijn westerse staatsburgers geworden en gaan doorgaans onder hun nieuwe verengelste naam door het leven. Ik heb daarom besloten om in die gevallen waarin sprake is van een Sovjet inlichtingenofficier die naar het Westen is overgelopen en daar zijn memoires heeft gepubliceerd de schrijfwijze van zijn naam over te nemen die hij zelf bij die publicatie gebruikt heeft. Het wordt dus Kuzichkin en Gordievsky, maar de transcriptie kan helaas in sommige gevallen aanleiding tot verwarring blijven geven. De bekende GROe-officier en Brits-Amerikaanse agent Oleg Penkovski wordt bijvoorbeeld in dit proefschrift niet met de transcriptie 'Penkovskiy' vermeld, die de Amerikaanse uitgever van de naar hem genoemde 'papers' heeft gebruikt. De auteur van *The Penkovskiy Papers* is immers nooit geëmigreerd, maar in 1963 in de Sovjet Unie terechtgesteld. Daarom wordt in de tekst de transcriptie 'Penkovski' gebruikt, terwijl in de verwijzingen naar *The Penkovskiy Papers* wel weer sprake is van 'Penkovskiy' omdat dat de transcriptie is die zijn Amerikaanse uitgever heeft gebruikt in de titelaanduiding. In het geval van de KGB-officier Oleg Kaloegin gebruik ik ook de Nederlandse transcriptie in de gewone tekst, omdat hij immers formeel nooit is overgelopen. Maar in de noten die naar zijn memoires verwijzen wordt zijn naam getranscribeerd als 'Kalugin' omdat dat weer de schrijfwijze is die zijn Amerikaanse uitgever heeft gebruikt.

Mijn speciale dank gaat uit naar Dr. Dick Engelen die het manuscript heeft gelezen en van vele nuttige opmerkingen heeft voorzien. Bron van inspiratie was ook het contact met wijlen Ad de Jonge die mij deelgenoot maakte van zijn grote inzicht op het gebied van 'intelligence', in het bijzonder de KGB.

